

КОНФЕРЕНЦИЯ

ПРАВАТА НА ЧОВЕКА И КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

27 ноември 2009 г., София

ПРАВАТА НА ЧОВЕКА И ПЕЙЗАЖЪТ

арх. Мирослав Велков

1. Пейзажът – споделен ресурс и наследство

Пейзаж е всичко, което ни заобикаля; той е това, което припознаваме като характеристика на определена територия. Според определението на Съвета на Европа, пейзаж е възприеманата от хората среда, продукт на действието и взаимодействието на природни и човешки фактори.¹

Пейзажът не е само визуална категория, а е конгломерат от разнообразни възприятия на физическо и умствено ниво. Между общество и пейзаж съществуват духовни връзки, свързани с чувството на принадлежност към дадено място, с различни утилитарни потребности, с асоциации. Тези връзки изразяват и нуждата на хората да се самоидентифицират с определена среда – това определя и значението на пейзажа като носител на идентичност в условията на размиващи се граници и унификация на обществата и културите.

Хората често проектират върху пейзажа различни лични и обществени чувства, придавайки на физическата среда нова социална стойност. Характеристиките на пейзажа – природни и антропогенни – предизвикват различни емоции и асоциации, които се отпечатват в колективната памет и създават образ, идентичност на територията. Пример за подобно остойностяване на един до голяма степен деградирал пейзаж е металургичният комбинат Фьолклинген до Заарбрюкен, Германия (понастоящем Световно наследство). За близо сто години работа, комбинатът се е превърнал в своеобразна среда за обитателите на мястото, дори изкуствените хълмове от шлага са персонифицирани като Херман и Доротеа. А след затварянето на завода през 1986 година, тишината е била толкова необичайна и неестествена, че хората не са могли да спят – дори постоянният шум се е превърнал в част от живота на жителите на Фьолклинген.

Характеристиките на средата могат да повлияят върху характера на обитателите, начина им на живот, навиците, обичаите, т.е. върху материалната и нематериалната култура. Едно от проявленията на това влияние е народната архитектура – именно пейзажът с неговите природни ресурси, релеф и климатични особености определя пространствената и функционалната организация на селищата и сградите, строителните системи и материали.² Фолклорът и традиционният поминък и изкуство също се влияят от характеристиките на пейзажа, което се отразява в тематиката, мелодиите, характерните движения при танците, специфичните продукти (сирена, вина, аромати) и др. Дори характерът на хората (част от народностната идентичност) зависи от пейзажа – изрази като „затворените планинци” или „пестеливите габровци” са известни и са достатъчно красноречиви.

¹ Съвет на Европа, Европейска конвенция за пейзажа, Флоренция, 2000.

² Виж Хартата за народна архитектура, ИКОМОС, Мексико, 1999.

Пейзажът, с неговите характеристики, може да бъде разгледан като *ресурс* от гледна точка на *утилитарното му значение* за обществото. Пейзажът като околна среда предлага на хората местообитание и препитание. Човешките общества са се нагаждали към избраната среда, но и са я променяли, в зависимост от техните утилитарни потребности, прибавяли са различни структури и елементи. Така, с течение на времето, се оформя пространствена среда – пейзаж, съвместен продукт на природата и човешката дейност. Пример за подобен утилитарен пейзаж, признат за Световно наследство от ЮНЕСКО, е Киндердайк в Холандия. Многобройните полдери, канали, резервоари и помпени съоръжения, продукт на вековно развитие и функционално обвързани помежду си представляват уникален и в същото време характерен за Холандия пейзаж, произведение на съвместните действия на човека и природата.

От друга страна, пейзажът може да бъде разгледан и като *наследство* от гледна точка на *духовното му значение* за хората – всичките му натрупвания и мутации са наследство от предишните поколения и са свидетелство за развитието на човешкото общество. Тук трябва да включим и целия набор от асоциации и смисли, които хората влагат в пейзажа, както и ролята му във формирането на културите и тяхната идентичност. Културните пейзажи, като вид културно наследство, са израз на вековните взаимовлияния между природата и човека. Те са свидетелство за развитието на човешките общества, на устойчивото използване на природните ресурси, както и на духовните асоциации на идеи и вярвания с природната среда. Важен аспект от духовното значение на пейзажа е паметта, закодирана в него – изразена чрез нематериалните следи от събития и традиции. Подобен пример е мястото на битката при с. Ключ, където легендите, разказите и топонимията пресъздават трагичната история за поражението на цар Самуил. Така пейзажът закодира народната памет и придобива културна и социална стойност.

2. Права и отговорности на човека към пейзажа

Утилитарното и духовното значения на пейзажа за хората могат да бъдат свързани с определени човешки права, произтичащи от Всеобщата декларация за правата на човека.³ Но всяко право носи в себе си и определени отговорности и задължения, свързани със самото упражняване на правото върху даден обект. В случая с пейзажа, правата и отговорностите са както лични, така и обществени, т.е. споделени в рамките на дадена обществена група.

2.1. Права и отговорности, свързани с утилитарното значение на пейзажа

Както беше посочено, утилитарното значение на пейзажа за обществото е свързано с първичните жизнени потребности на хората за обитаване и препитание. Така, тези потребности могат да бъдат свързани с правото на човека за труд и благоприятни условия за работа,⁴ с правото на жизнено равнище (включително здравословен начин на живот),⁵ с правото на почивка и отдих.⁶

Хилядолетната необходимост за защита и прехрана на човечеството се е осъществявала посредством човешкия труд. Пейзажът носи свидетелства за него, както и за използването на природните ресурси. Например, оризовите тераси във филипинските Кордилери са отпечатък на необходимостта за отглеждане на ориз по стръмните планински склонове и начина на задоволяването ѝ. С развитието на обществото се променят както мащаба, така и начините на взаимодействие със средата. Днес осъществяването на правото на труд може да доведе до нарушаване на равновесието в природата, както и до нарушаване на другите

³ Всеобща декларация за правата на човека, ООН, 1948.

⁴ Пак там, чл. 23.

⁵ Пак там, чл. 25.

⁶ Пак там, чл. 24.

права – на здравословен начин на живот, на почивка и отдих – както на себе си, така и на другите. Екстензивното земеделие, например, може да доведе до изчезване на цели екосистеми, поради обезлесяване, изтощаване на почвите, нарушаване на местообитанията и др., което, от своя страна, води до загубване на ценния за здравето на човека природен ресурс. Неудачно разполагане или проектиране на промишлените предприятия може да доведе до екологични проблеми в околните селища и райони – по същество отнемане на правото на жизнено равнище.

Отговорностите на човека относно използване на пейзажа са насочени именно към тези опасности. Те са насочени не само към нас самите, а и към другите и към бъдещите поколения. Отговорното упражняване на правата включва устойчиво използване на природните ресурси, внимателно и полидисциплинарно териториално планиране, отчитане всички аспекти на пейзажа, както възможните последствия от проекта.

2.2. Права и отговорности, свързани с духовното значение на пейзажа

Духовното значение на пейзажа, от своя страна, е свързано с правата на хората свободно да участват в културния живот, на закрила на моралните си интереси,⁷ както и с правото на образование.⁸

Правото на свободно участие в културния живот обхваща всички права, изразени на международно ниво в т.нар. Стокхолмска декларация на ИКОМОС.⁹ В контекста на пейзажа, тези права се конкретизират в правото на всеки да идентифицира себе си с определена наследена среда, да опазва интегралните ѝ ценности, както и да я обогатява и развива.

Пейзажът, като вид културна среда, носи следите на хиляди поколения, всяко от които е допринесло за днешния облик на мястото. Хората също са част от тази културна среда и участват в процесите, протичащи в нея. Затова те имат право да участват в живота ѝ, да припознават и използват ценностите ѝ, да ги защитават, обогатяват, но и да създават свои собствени. Тези ценности могат да бъдат както материални – сгради и съоръжения, земеползване и др., така и нематериални – фолклор, традиции и поминък. Упражняването на тези права е от съществено значение за жизнеността и устойчивостта на пейзажа и може да допринесе за стандарта на живот на хората, за благосъстоянието им, за техния физически и психически комфорт. А това пряко влияе върху проблеми като престъпност, агресия, отчуждаване, безработица и т.н. – явления, характерни за съвременното общество, подложено на обезличаване.

Тук трябва да се обърне внимание върху паметта в пейзажа. От една страна, културното наследство само по себе си носи спомен за миналото, за постиженията и грешките на предишните поколения. От друга страна, хората асоциират определени места с лични или обществени спомени – за събития, личности, традиции, придавайки на средата културна стойност. Правото на човека да помни и да опазва своите места на паметта е неотменна част от правата, свързани с наследството. Един обикновен, ежедневен на пръв поглед пейзаж, без изявени материални стойности, може да се окаже много важно място, натоварено с нематериални асоциации. Например, холандският бивш остров Схокланд (Световно наследство), оказал се сред полдери през 40-те години на XX в., все още се помни от поколенията като дом на техните предци. Именно тяхното право върху острова и паметта за него е била причината очертаванията му да са запазени сред решетката от полдери. А бившите обитатели, макар и разпръснати, имат граждански организации, които пазят живи традициите на Схокланд.

⁷ Пак там, чл. 27.

⁸ Пак там, чл. 26.

⁹ Declaration of ICOMOS marking the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights, Стокхолм, 1998.

Участието на гражданите в дейностите по опазване и развитие на пейзажа е от съществено значение за успеха им. Различните неправителствени организации, граждански сдружения и асоциации трябва да участват във вземането на решения, в създаването и одобряването на плановете за опазване, развитие и използване на пейзажа. Само така тези решения могат да бъдат успешно приложени на практика.

За съжаление, подобни практики са все още недоразвити в България и не се отчита тяхното значение. Заедно с недостатъчното припознаване на културните стойности на пейзажа на юридическо и устройствено ниво, не е регламентирана и ролята на гражданите в опазването на тези стойности – нещо, което вече е признато на международно ниво.¹⁰ Резултат от това е тоталното обезличаване на пейзажа на нашето черноморско крайбрежие, свързано с почти хищническо застрояване и трансформация, без оглед на интегралните стойности на средата. Безвъзвратно са загубени както визуалните характеристики на пейзажа, така и неговата памет. Така са нарушени не само правата на настоящото поколение, но и на следващите.

Пазенето на паметта и традициите е свързано с правото на образование. Всеки има правото да учи за своето минало, за ценностите на своята непосредствена среда. Тук образованието трябва да бъде разглеждано в по-широк аспект – ученето на традиции, занаяти, песни и танци, които се предават не само в учебните заведения, а и от самите носители на тези ценности – възрастни хора, майстори. Образованието е много силен инструмент за запазване на живата памет и на културното наследство.

Разбира се, правата, свързани с пейзажа като наследство, също носят отговорности – това са отговорността за опазването му, устойчивото му използване и развитие; за предаването на традициите и паметта на следващите поколения. Защото всяко поколение, освен само за себе си, живее и като връзка между предишните и следващите.

3. Заключение

В заключение, може да се приеме, че правата на човека са свързани неотменно с неговата пространствена среда и са насочени както към утилитарната ѝ, така и към духовната ѝ стойност. Упражняването на правата, обаче, е свързано и с отговорности. Основен принцип на тези отговорности е устойчивостта, т.е. използване с мярка и с мисъл за бъдещето. Липсата на отговорност води единствено до нарушаване на моралните права на бъдещите поколения – на добри условия на живот, здраве и препитание, но и на идентичност и памет.

¹⁰ Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Council of Europe, Faro, 2005.